

Бех І. Д., доктор психол. наук, дійсний член НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України

ЗРОСТАЮЧА ОСОБИСТІТЬ У ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ВИХОВНИХ НАСТАНОВ

Сучасною стратегією творення людини є наукове положення про те, що її життя замислене духовно. Поза духовністю вищий смисл життя людини втрачається. Якщо для особистості ця проблема набуває значущості, то це слугує знаком більш глибокої її натури. На жаль нинішня суспільна ситуація складається так, що робляться дієві спроби приховати цю проблему, а це означає – знищити зародок вищого життя. Інколи можна почути думку, згідно з якою навіщо сучасній людині її вирішувати, адже вона несе багато гірких переживань, то чи не краще взагалі не прямувати до вищої духовності. Однак це радять люди, далекі від справжньої особистості у своїх душах.

Згаданий нами духовний замисел – це лише задаток, який дається особистості, і який вона мусить сповна використати, розвинути і успішно реалізувати.

З огляду на це усі людські інтереси, бажання і устремління повинні бути виховані у відповідності з універсальними і незмінними цінностями, які мають глибинно гуманізувати життя людства. Все ж виховний процес вимагає більш розгорнутого уявлення про цінності, на яких він має здійснюватися. Тож вичленимо дві суттєво відмінні їх групи.

Цінності першої групи пов'язані з успішністю у тій чи іншій діяльності; у подальшому вони забезпечують кар'єрний успіх особистості. До таких цінностей доцільно віднести старанність, акуратність, комунікабельність, вміння планувати і самоконтролювати власні професійні вміння і таке інше. Другу групу цінностей складають ті, що представляють глибинну сутність особистості, її духовну спрямованість. Таким склався

життєвий світогляд, що сучасна людина більше замислюється над діяльнісними цінностями, ніж над цінностями духовними, вважає перші важливішими. Однак, якраз милосердя, любов, вірність, альтруїзм і багато інших цінностей презентують вищий сенс життя особистості.

Тож стратегією сучасного виховання має стати доцільне поєднання у внутрішньому світі особистості цих двох груп цінностей, де на перших місцях у їхній ієрархії повинні бути духовні цінності. У цьому полягатиме мистецтво жити. Особистість має сформувати готовність присвятити свою професійну майстерність вищому сенсу життя, тоді вона повністю забезпечить свій цілісний саморозвиток.

Усе ж за всієї важливості змістово-цільових характеристик виховного процесу педагог очікує дієвих виховних інструментів для своєї праці. Запропонуємо ряд таких особистісно перетворювальних настанов.

Настанова 1. Рівень розуміння вихованцем необхідності власної духовної зміни значно підвищиться, якщо він сприйматиме її як розв'язання задачі на створення свого Я – духовного. При цьому така задача має досягти успіху, якщо вона вирішуватиметься у спільній діяльності з педагогом, який володіє необхідними для цього способами.

Важливо, що вихованцеві цей напрям його діяльності не видаватиметься чимось незвичним, оскільки спосіб розв'язання задач (хоча і не духовного спрямування) у його досвіді є. Їхні формальні характеристики (мета, план, послідовність способів, результат) він і зможе використовувати в нових обставинах, що вимагають оперування тепер уже когнітивно-емоційними і вольовими способами. Якраз у такому розумінні слід говорити про виховні технології як процесуальну основу виховання. По-іншому, виховання – це виховна технологія у дії, незалежно від того, чи це захід, проект, міжособистісне спілкування, праця. Усі ці засоби й мають бути реалізовані у формі виховних технологій.

Настанова 2. Конкретне добродійне діяння вихованця і недостойне слід робити предметом усвідомлення у контексті більш широкого соціального охоплення: як це відіб'ється на батьках, ровесниках, на більш широкому громадському загалі і, на кінець, на державі. Нація, Батьківщина має стати кінцевою мірою для дій зростаючої особистості. Усвідомлення того, що суб'єкт – суб'єктна поведінкова помилка, розглянута у контексті нації, Батьківщини, має осягатися нею вже як проступок, а позитивна поведінкова дія, як вчинок. У кінцевому підсумку розкритий нами контекст має бути мовленнєво оформлений вихованцем як «Я – щиросердечно стою перед рідними, товаришами, громадою, Батьківщиною».

Настанова 3. У перебігу виховного процесу слід враховувати важливу обставину, згідно з якою кожне суспільно несхвальне діяння вихованця негативно відбивається на його добродійних утвореннях: якщо не повністю руйнує їх, то певною мірою їх заглушує, стримує у практичній реалізації. Тож цей внутрішній зв'язок між позитивними і негативними утвореннями слід робити усвідомленим для вихованця, домагатися того, що суспільно значущий вчинок, окрім свого головного призначення приносити безумовну користь іншим, виступає стримувальним засобом для його асоціальних потягів.

Звичайно, що корекційна ефективність усвідомлення цього зв'язку залежатиме від ступеня суспільної важливості асоціального діяння вихованця. Якщо воно пов'язане зі значними тілесними побоями, нестерпними образами чи крадіжками тощо, у цьому випадку слід застосовувати інші виховні засоби. Річ у тім, що наведені нами асоціальні діяння важко кваліфікувати як поведінкові помилки: тут вихованець кидає виклик існуючим етичним нормам, тому потрібно використовувати засоби широкого спектру впливу, узгоджено діючи на його свідомість, почуття і волю.

Настанова 4. Неприйнятною у плані духовного самовдосконалення є ситуація, коли зростаюча особистість прислухається лише до самої себе, замикається у рамках свого духовно примітивного Я, обмежує себе своїми хибними уявленнями про загальноприйняті цінності. Така внутрішня спрямованість видається особистості єдино можливою, і це є досить небезпечним явищем з огляду на обрання якісно іншого ціннісного шляху. Тому повернути таку особистість до смислів добра стає головним виховним завданням. Вона повинна усвідомити, що подібне повернення цілком можливе, оскільки «не всі мости ще спалені» і в неї є потенційні резерви прямувати по-новому. Головне у цьому – зменшити душевну напругу, яка пов'язана з означеною внутрішньою спрямованістю і переорієнтувати її на справжню духовну реальність. Саме стан впевненого спокою виступить умовою прислухатися зростаючій особистості до продуктивних самозмін. Далі потрібне стягування й об'єднання усіх позитивних переживань у стійку цілісність як імпульсу для переходу в іншу площину особистісного функціонування.

Настанова 5. Особистісно орієнтоване виховання, яке ми утверджуємо в освітній практиці, у центр діяльності вихованця ставить вчинок. Зростаюча особистість духовно-морально вдосконалюється вчинком, але лише суспільно значущим. Наголосимо, що духовно перетворювальна сила вчинку залежить від ступеня його соціальної значущості, тобто від того, якої міри цінності він реалізує. Є вчинки, які обмежуються лише не досить значними діями: наприклад, легкою допомогою, а не вагомою. Якщо вихованець діятиме у таких поведінкових рамках, у своєму розвитку він зупиниться на півморалі, на півдуховності. Тут криється небезпека й для недуховних актів. Високозначуща ж дія для нього стає неможливою. Звідси впливає виховна тактика педагога: вести вихованця слід від суспільно простих до суспільно складних вчинків.

Пам'ятатимемо, що час закріплення у духовній системі вихованця ціннісно значущого вчинку пришвидшиться за наступної умови. Такий вчинок не повинен обмежуватися діадною міжособистісною взаємодією, а у ньому суб'єкт вчинку мусить враховувати усіх тих хто стоїть, так би мовити, за його плечима: педагоги, батьки, різного рангу державні службовці. Він має бути свідомим того, що його дія як суб'єкта є результатом різних за змістом старань цих осіб.

Це саме мусить здійснити і об'єкт вчинку, дякуючи як безпосередньо автора вчинку, так і осіб, що були до нього причетними. Такої структури вчинок стає обопільно духовно розвивальним, і в цьому його непересічна соціальна цінність.

Настанова 6. У виховному процесі слід постійно культивувати положення, згідно з яким у вихованця навіть з набутими духовними цінностями не виключена імовірність персонального аморального діяння. Він має дійсно глибоко визнати перед собою, що те, що у негативному плані трапилося з однією людиною, може трапитися зі всіма. Тільки тоді він стає реальним надбанням для себе і для іншого у тому сенсі, що не возвеличує свою особистість і не надмірно упереджено ставиться до іншого, коли той знаходиться в самотійно вибудованій аморальній ситуації. Тут важлива загальна емоційно ошадлива налаштованість вихованця на інших як засіб запобігання корпоративної моралі. Будь-яка зверхність суб'єкта над іншими людьми не повинна мати права на життя.

Настанова 7. Численні емоції, що наповнюють внутрішній світ особистості виступають складовими її образу Я. Одні з них у відповідних переживаннях проявляються лише час від часу, зокрема у екстремальних ситуаціях. Інші супроводжують будні особистості, «забарвлюють» їх, надаючи індивідуальної своєрідності. Такими є радість, захоплення, засмучення тощо.

Серед них виражений інтерес викликає емоція обурення: вона відображає ставлення особистості до інших людей, подій, ситуацій.

Розкриємо характер цього переживання у его-центрованої і духовно-центрованої особистості. У першій є власне розуміння справедливості, якого вона дотримується у міжособистісних відносинах, спільній діяльності у різному за змістом спілкуванні. Однак, справедливість як вчинкова неупередженість стосовно когось чи чогось у его-центрованої особистості все ж суб'єктивна, пов'язана з її утилітарними схильностями. Якщо у такому сприйнятті справедливість порушується, ця особистість реагує обуренням переважно у формі зовнішньої емоційної експресії (міміки) чи мовленевих реакцій (вигуків, суджень). При цьому вона не вдається до глибокого усвідомлення об'єкту обурення: його стану «тут і тепер», загальної ціннісно-поведінкової спрямованості, рівня можливих душевних контактів між ними.

Однак не виключені випадки, коли особистість демонструє обурення як активну злість, яка може продовжитись у асоціальній дії. Знання педагогом природи обурення у его-центрованої зростаючої особистості підкаже йому як правильно діяти. Тут окрім конкретних впливів щодо об'єктивного аналізу певної ситуації слід працювати над блокуванням его-потягів особистості і формуванням суспільно значущих якостей.

Для духовно-центрованої особистості обурення невіддільне від її духовної відповідальності за себе і за інших.

Тому воно виступає для неї досить тонким інструментом у її зовнішніх взаєминах. Розгортання обурення для такої особистості відбувається без будь-якої зарозумілості й зверхності. Вона лише орієнтується на суспільно значущі способи поведінки і цінності, які у певних ситуаціях порушуються. Вищим рівнем перебігу обурення у духовно-центрованої особистості слід вважати той, коли це діяння відбувається не лише стосовно однієї особи, а й щодо цілої групи, яка дала для цього привід. За такої внутрішньої специфіки

обурення духовно-центрованої особистості стає душевно-оберегаючим діянням, яке не викликає опору у його об'єктів.

Настанова 8. Віднайти правильну точку зору стосовно тих складових внутрішнього світу вихованця, які першочергово мають виступити предметом докладання виховних зусиль педагога, є важливою умовою його професійного успіху. Обмежимо для подальшого розгляду внутрішній світ лише особистісними утвореннями вихованця, тобто тими, що визначають сферу його звичної поведінки як суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Серед особистісних утворень прийнято вичленяти ті, що безпосередньо обслуговують різноманітні реально діючі соціальні відносини вихованця, визначають загальну канву його життя. Окрім цих особистісних утворень є утворення вищого порядку, які представляють ядро Я-духовного, духовну сутність особистості. Вони входять до її духовного депозиту, оскільки їх дія розгортається не в звичних повсякденних, а у неординарних ситуаціях. Прикладом їх може бути порятунок дитини, що потрапила у небезпеку чи відстоювання власної ціннісної позиції, що суперечить поглядам духовно примітивної групи. Це вчинки ризику, на які здатна духовно-мужня особистість.

Людський світ у своєму історичному існуванні виробив настанову, згідно з якою окремих індивідів покладається значущим переважно у ролі соціального функціонера з його атрибутами успіху, престижу, кар'єри, соціального домінування. Якраз у таких характеристиках його приймають і мають з ним справу. Він стає предметом колективної уваги.

Щодо індивідів з вищим рівнем духовності, то вони індиферентні для соціального доквілля, до них менш за все допитливості, з них можуть навіть глузувати, коли індивід публічно демонструє свою духовну позицію. Може трапитися так, що духовно досконала особистість, про яку ми ведемо мову, за певних надзвичайно несприятливих обставин, дещо втрачає свої сутнісні

цінності. Однак таке явище може пройти зовсім непомітним для оточуючих. Вони поводяться так, нібито нічого не трапилось.

Тепер дамо відповідь на питання – у чому має полягати мета педагога, зважаючи на реалії двох типів особистості? Він має акцентувати свою діяльність на цінностях духовної сутності зростаючої особистості, а не на її нижчих утвореннях. Вихованець повинен теж мати змістовні уявлення про особливості особистісної сфери і про ті можливі душевно неприємні умови, у які він може потрапити як духовна особистість. Це не означає, що духовно зростаючій особистості не будуть властиві й нижчі утворення, однак вони не виступатимуть провідними у його духовній системі. Тут головне, щоб вихованець через страх перед іншими не відмовився бути собою у всій своїй оригінальності, не прагнув бути схожим на них.

Настанова 9. Серед сфери духовно-моральних вчинків особистості є такі, що відрізняються від інших рівнем своєї якості. Вони вимагають як духовного саморозмірковування, так і духовного усвідомлення особистістю власних пізнавальних надбань у вчинковому контексті. Звернімо увагу, що йдеться, по-перше, про духовне усвідомлення пізнавальних надбань, головним чином здібностей, а, по-друге, що таке осягнення спрямоване на вчинок, який має відбутися.

Вчинки, що вимагають такої рефлексивної праці, за своєю внутрішньою природою самодетерміновані. Суб'єкт такого вчинку здійснює його не через зовнішнє нагадування (якоїсь особи, групи) чи прохання, а проявляючи власну ініціативу як безпосередню спонуку. Та найістотнішим є той факт, що таке спонукування є комплексним. Тут імпульсом до діяння виступає не одна духовна цінність, а духовна система особистості, принаймні важлива частина її складових (любов, піклування, відповідальність, скромність).

Конкретизуємо вичленені характеристики таких вчинків та порадимо як оволодіти ними. У цьому зв'язку слід виходити з положення згідно з яким, духовність (як внутрішнє особистості) абсолютно співмірна з вчинками чи діяльністю як зовнішнім особистості. Немає у особи зовнішнього без її внутрішнього як орієнтовної дії, якої б якості це внутрішнє не було.

Особистості, яка у своєму духовному розвитку піднімається до розкритих нами вчинків, слід усвідомити, що її духовність має обов'язково виразитися у них, у їхніх результатах (у об'єктах вчинків). Адже буває так, що лише егоїстично-утилітарні утворення виступають вчинковими спонуканами. Тож така особистість у процесі духовної самосвідомості повинна оволодіти знаннями про свої духовні надбання та вміти вчасно сконцентрувати їх для досягнення успіху.

Тепер розкриємо необхідність духовної роботи особистості з пізнавальними утвореннями для здійснення вчинку. Такий вчинок особистості вимагає, з одного боку, чіткого уявлення про його мету, з іншого – наявності у її внутрішньому досвіді певних здібностей як способів її досягнення. Річ у тім, що вчинки, про які йдеться, часто-густо вимагають від особистості математичних, біологічних, філологічних вмінь. Наприклад, щоб учень допоміг своєму невстигаючому товаришу, він має володіти математичними знаннями та вміннями.

Сутність духовного усвідомлення такого ряду пізнавальних надбань полягає у їхньому одухотворенні: вони, підпорядковуючись духовній системі особистості як суб'єкту вчинку слугують благу іншої особи. Якраз ця благодійна функція пізнавального досвіду має бути усвідомлення суб'єктом вчинку.

Вчинки комплексної духовності несуть виховний заряд для людського оточення, оскільки воно випромінює високі почуття захоплення, благоговіння, вдячності.

У В.Сухомлинського є повчальна оповідка, яка розкриває сутність вичлених нами вчинків. Йшли батько з сином і на їхньому шляху зіткнулися з каменем, що заважав мандрівці. Наступного разу картина була ж такою, батько навіть спіткнувся об нього. На третій день каменя на місці не було, лише на узбіччі сидів дідусь. Хлопчик запитав його – Чи не він прибрав каменя? – Я, - відповів дідусь. – А навіщо ви це зробили? – Бо я ЛЮДИНА. Ніяково стало батькові.

Настанова 10. Природа особистості така, що її самосвідомість ніколи не буває чистою, тобто вільною від думок. Говорять про тисячі їх, що наповнюють її впродовж доби. Зауважимо, що лише за допомогою спеціальних психовправ особистості вдається зробити свою самосвідомість прозорою. Розмірковування, до яких схильна особистість, звично стосуються пережитих нею різноманітних тимчасових ситуацій чи подій. Внутрішнє розмірковування щодо цих миттєвостей життя призводить до того, що вони стають набутком її свідомого минулого. У цьому зв'язку існує закономірність, згідно з якою все те, що стає минулим особистості, дещо втрачає свою душевну гостроту. Це вже є психокорекційним засобом, оскільки багато означених ситуацій і подій є вкрай душевно негативними для особистості.

Схильність особистості до розмірковування може стати дієвим засобом її вдосконалення, яким воно стосуватиметься її духовного плану, стане духовним розмірковуванням, дією над собою. Буває й так, що особистість розглядає власне розмірковування як певний вид розваги, тоді воно втрачає будь-яку розвивальну цінність.

Духовне розмірковування (і це його істотна особливість) піднімає особистість над життєвою рутиною, спрямовує до вищих інстанцій. Конкретніше, зростаюча особистість має сформувані внутрішню настанову, що привласнені нею духовні цінності, піднімають її над утилітарними прагненнями і спрямуваннями. Вона не повинна у своїх розмірковуваннях

обмежуватись цими нижчими утвореннями, а зосереджуватись, хоча б час від часу, на більш глибоких проблемах життя.

За такої внутрішньої спрямованості у особистості сформується схильність, згідно з якою, звертаючись до самої себе, вона тим самим звертатиметься до своїх духовних надбань. Відтепер для неї стає можливим випробовувати певну самотню думку силою всього того, що є найбільш святе і благородне в людині. Якщо ж вона цього не робить, то відкриває шлях до актуалізації темних потягів, які є у кожного.

Настанова 11. Нині діючі системи виховання відображають надзвичайну складність цього процесу. Кожна з них, кладучи в основу той чи інший психологічний фактор чи їхню сукупність як феномен, пропонує методичну організацію, яка дозволяє досягти виховної мети. Можна вести мову про якісну основу такої мети, про те, на які внутрішні утворення вона спрямована, у якому відношенні вона перебуває стосовно складових Я-особистості.

Розвивальна потужність означених систем як правило й визначається кінцевим результатом, тобто тими духовно-моральними утвореннями, які досягнуті у ході формувального експерименту.

Не заперечуючи такої логіки виховної аргументації, звернемо увагу на наступне. Кінцевий виховний результат, одержаний у процесі виховання, по-перше, не є стабільним утворенням, яке не підвладне соціальному розмиванню, а по-друге, він не володіє вищими еталонними характеристиками, які презентують певну розвинену духовну цінність.

На нашу думку, ефективність тієї чи іншої виховної системи має корелювати з тим, наскільки вона створює імпульси для самовиховання і саморозвитку її суб'єктів. Якраз у такій індивідуальній рефлексивній роботі й можливі подальші продуктивні перетворення певного ціннісного утворення.

Центром духовної самодіяльності зростаючої особистості має стати духовна цінність як результат виховного процесу, але в особливому контексті. Вона повинна вміти зосередити свою самосвідомість на цій меті. Це має бути не лише когнітивним процесом, а пристрасним, енергійним актом. Тут не повинні мати місця думки, що відволікають особистість на інші життєві моменти. По-іншому, вона мусить зануритись у тимчасову штучну самотність, бути представленою лише самій собі. Простір самотності найбільш сприятливий для духовної самодіяльності особистості. Усе ж це не легка внутрішня справа, тому їй потрібна певна опора, більше того – допомога. Таким засобом виступить уже набута система духовних цінностей, або той духовний ідеал, який для неї значущий, і над яким вона працює на даний час. Негативні емоційні коливання, що можуть виникнути в процесі духовної самодіяльності, за апелювання до цих внутрішніх утворень, можуть трансформуватися в упевненість зростаючої особистості у досягненні поставленої мети духовного самовдосконалення.

Настанова 12. Духовне вдосконалення набуває глибокого сенсу для зростаючої особистості, коли вона матиме більш-менш чітке уявлення про смисло-ціннісний горизонт свого життя та здатна створити його проект. До його структури мають увійти такі загальні категорії як праця, яка згодом втілиться у певну професію, духовність як вищий рівень внутрішньої дієвої заповненості, ціннісно утверджувальне служіння, ареал якого тяжіє до постійного соціального розширення.

Робота перетворюється на визначальний життєвий параметр, коли її провідна мотивація пов'язана з прагненням особистості до соціального схвалення і престижу зі всіма його суспільними відносинами.

Зростаюча особистість має, по-перше, володіти системою критеріїв власної духовності. Вони стосуються ясного розуміння того, яким має бути насичене внутрішнє життя з його основними духовними цінностями. До того

ж їй слід розуміти механізми самовиховання та якими засобами досягається їх глибина.

По-друге, їй необхідно володіти показниками зрілості особистості. Вона стає зрілою, коли залишається надійною у часи випробувань, порядною – у часи спокус. Зріла особистість здійснила перехід від фрагментарності, нецілісності, досягнула стану, в якому неспокій закінчився, збентеження стосовно значення і сенсу життя вгамувалося.

Зріла особистість здатна на рішення безвідносні стосовно негативної чи позитивної реакції від прихильників чи ворогів, оскільки має сталі критерії, які визначають, що правильно. Така особистість сказала безліч «ні» заради кількох величезних «так».

Усе ж залишається питання – як досягти цих особистісних еталонів? Тут слід виходити з того, що зануритись у світ духовності кожна особистість може лише самостійно (звичайно за наявності зразка розвиненої дорослої особистості, яка створює умови для цього духовного дійства).

Це не що інше як духовна задача довжиною в життя, з її цілями, смислами, способами досягнення результату. По-іншому, це і є життєвий проект, який оформлений як велика і складна проблема особистості. Особливість такої задачі полягає у тому, що особистість не може запозичити спосіб її розв'язання від попереднього покоління – це її власне устремління, творчість і шанс. Головне, щоб особистість залишалася вірною цій задачі, як вона буває вірною рідним чи друзям навіть у найтяжчих для себе ситуаціях. Її девізом має бути: не ухиляйтесь від задачі життя, хоча на цьому шляху її можливо супроводжуватиме втома й розчарування. Задача, яка посідає найвищий ранг у прагненнях особистості, корелює з людським духом, який править світом, незважаючи на його несприйняття значною частиною людства. На жаль, є особи, які задачу життя зводять до чогось незначного, але наступить час, коли потрібно буде давати звіт за прожиті роки і вони

виявляться порожністими кулями. Усвідомлення цього може перетворитися на запізніле каяття. Адже справжнє життя у них не відбулося, воно було розтрачене марно. Тож особистості слід орієнтуватися на те, що її життя – це книга, яка повинна стати загальним надбанням – якраз у цьому його великий сенс.

У процесі розв'язання задачі життя особистість будує систему діяльностей, які спрямовані на реалізацію головної мети. Якщо вона їх чесно любить, то тим самим творить велике мистецтво служіння, де високо значущі інтереси її власні й інтереси інших людей зливаються у єдине прагнення.

Настанова 13. Нині завдяки узгодженим намаганням науковців і практиків у сфері освіти стало загальноприйнятим положення, згідно з яким чим виразніше і розгорнутіше зростаюча особистість осягає суспільне життя у розмаїтті позитивних і негативних сторін, у вмінні вичленити його суперечності, тим міцнішим стає її соціальний світогляд і відповідна діяльність. Така особистість набуває готовності до продуктивних суспільних змін, долаючи перешкоди, що виникають на цьому шляху. Ця широка соціально дієва спрямованість особистості пов'язана з розвитком у неї критичного мислення поряд з іншими його типами.

Однак є й інший аспект проблеми розвитку зростаючої особистості. Він пов'язаний з тим, що, як стверджують деякі мислителі, боротися людині зі світом набагато легше, ніж боротися з самою собою. В останньому випадку йдеться про створення духовно кращого в собі, неодмінно долаючи нижчі потяги й устремління.

Тож поряд з розвитком критичного мислення слід розвивати критичну етичну рефлексію, яка звертає особистість на її внутрішній світ, у першу чергу на емоції і почуття та на ті утворення, які виникають на їх основі. Рефлексія у виховному плані розгортається як осмислення того чи іншого емоційного переживання і відповідного емоційного стану, у якому перебуває

зростаюча особистість (зздрість, ненависть, погорда тощо). Цілком слушною з огляду на це є думка, згідно з якою, щоб виховати духовний стрижень, слід глянути в очі власним слабкостям. Відтак, відкривається можливість для духовно-рефлексивної діяльності з критичного самоцінення: самозанепокоїння, самообурення, самогніву, самоосудження, що може призвести у комплексі з іншими виховними засобами до значущих ціннісних самозмін особистості.

Запропоновані настанови, на яких ґрунтується гуманістично орієнтований виховний процес поступово призводить до опанування вихованцем духовною логікою, основними постулатами якої є: тобі потрібно віддати, щоб отримати. Ти маєш скоритися чомусь зовнішньому, задля того, щоб стати сильнішим внутрішньо.